

Kraštovaizdžio geografija *Landscape geography*

Senieji kultūriniai arealai ir jų pėdsakai Žemaitijos kraštovaizdyje

Filomena Kavoliutė

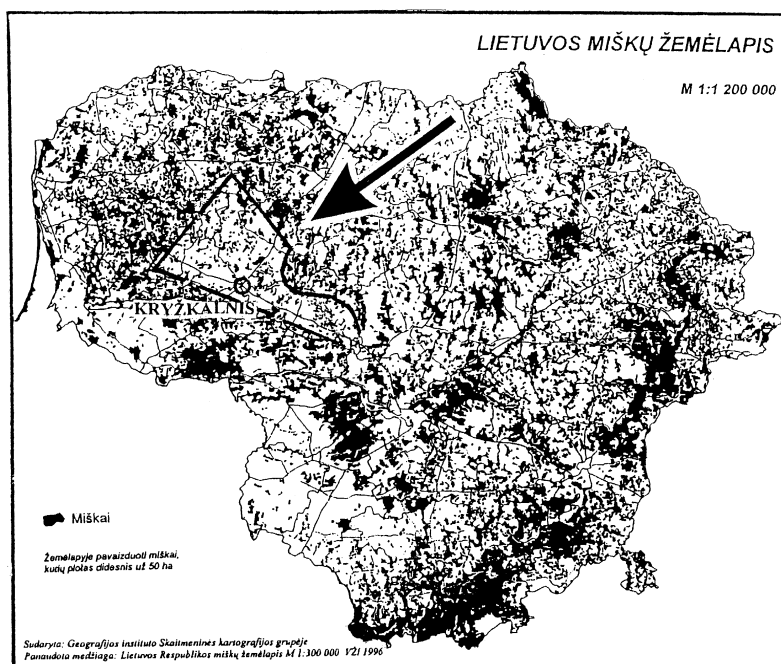
Vilniaus universitetas

El. paštas: filomena.kavoliute@gf.vu.lt.

ĮVADAS

Dažnas Lietuvos miškų žemėlapyje pastebi Žemaičių aukštumos pietrytinėje dalyje esantį ryškų mažai miškingą plotą, savo konfiguracija primenantį trikampį (1 pav.). Tai – tarp Luokės, Ariogalos ir Šilalės esanti teritorija. Iš pietų ir pietvakarių pusės ši mažai miškingą arealą riboja Nemuno žemupio lyguma. Ši riba ryškiausia, nes sutampa su Žemaičių aukštumos pietinio šlaito briauna, kuri nuo pat Ariogalos iki Šilalės yra tiesi ir aiški, tik Šilalės–Kvėdarnos atkarpoje „išskysta“ ir šiek tiek pasitraukia į pietus. Iš vakarų ir šiaurės vakarų pusės mažamiškingo ploto riba taip pat gana ryški ir tiesi, nes sutampa su aiškia Laukuvos gūbrio ir Vakarų Žemaičių plynaukštės sandūra, taip pat siaura, gilia Virvytės dubuma, atskiriančia Vandenskyrinį kalvą nuo kitų Žemaičių Vidurio kalvynų. Tiesa, šią ribą šiek tiek suardo į trikampį įsiterpiantys Biržulio duburio miškai. Pati sąlygiškiausia šios santonkinai bemiškės (mažamiškės) teritorijos riba yra šiaurinė, atsiremianti į tris miškingus arealus: 1) Užvenčio dubumoje esantį senųjų girių palikuonį – Girlaukės–Bartlaukės miškų masivą, kurio pietinės dalies miškai (Patumsinės, Užupių, Plikšilės) įsiterpia į trikampį; 2) Šaukėnų–Kurtuvėnų miškų

masivą ir 3) jau prie Dubysos esančius Padubysio–Tytuvėnų miškus. Šio mažamiškingo trikampio miškingumas siekia vos 10–11%, kai gretimose Vakarų Žemaičių plynaukštėje jis svyruoja apie 38–40%, Vidurio kalvynų šiaurinėje dalyje – apie 30%, Rytų Žemaičių plynaukštės rytinėje pusėje – apie 28–30%, Karšuvos lygumos šiaurinėje dalyje – apie 32–33%.

1 pav. Mažamiškingas plotas Žemaičių aukštumos pietrytinėje dalyje
Fig. 1. The area of low forest coverage in the southeastern part of Samogitian upland

Nors šiandieninį Lietuvos kraštovaizdį, atrodo, pažįstame neblogai, tačiau šitokio miškų išsidėstymo vis dar negalime paaiškinti. Mažas bet kurios teritorijos miškingumas paprastai rodo joje esant ar buvus intensyvią žemdirbystę. Taigi kada ir kodėl šioje Centrinės ir Rytų Žemaitijos dalyje buvo intensyvi ūkinė veikla, nulėmusi akivaizdžiai mažą jos miškingumą? Kuo ypatinga ši teritorija? Kraštovaizdis – gamtinis kultūrinis objektas, saugantis tiek gamtinio pamato raidos, tiek ir kultūrinę istorinę atmintį. Nežinome, kokią istorinę atmintį saugo šiandieninis šios Žemaitijos dalies kraštovaizdis ir kokio senumo šis kultūrinis paveldas, – vadinasi, dar ne visus atminties klodus esame atskleidę.

Klausimą iškelti lengviau, negu rasti į jį atsakymą, ypač kai jis susijęs su kultūrinio kraštovaizdžio raidos atkūrimu, kuriam, nors ir apytikriam, itin stokoja duomenų. Be archeologinių duomenų, kurie tokio pobūdžio tyrimams yra pamatiniai, remtasi ir kitais mūsų kraštovaizdžio tyrimuose dar nenaudtais faktais – gyvenamųjų vietovių skaičiumi XX a. pradžios valsčiuose bei pirmųjų katalikiškų bažnyčių pastatymo laiku.

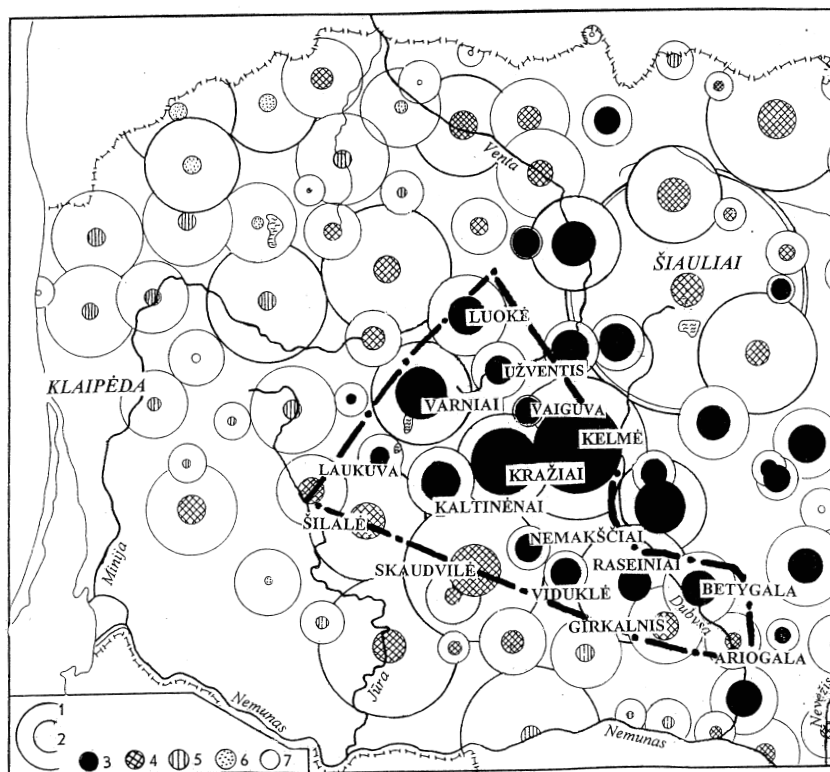
TERITORIJOS APGYVENIMAS XX A. PRADŽIOJE

Kultūrinio kraštovaizdžio savitumas, kaip antai jo miškingumas, priklauso ne tik nuo gamtinių sąlygų, bet ir nuo teritorijos gyventojų skaičiaus, o tiksliau – jos apgyvenimo tankumo. Visuomenės skaitlingumas per istoriją nuolat kito. Seniausius duomenis turime tiksliai iš XVIII a. pabaigos, bet jie pateikti apskritimis ir tokio detalumo tyrimams yra nepakankami. Todėl kraštovaizdžio tyrinėjimams ypač svarbūs išsamūs XX a. pradžios surašymo duomenys, apimantys ne tik gyventojų skaičių valsčiuose ir kaimuose (Lietuvos apgyventos vietos, 1925), bet ir buvusių valsčių gyventojų tankumą (Lietuvos gyventojai, 1925).

Nagrinėjamas mažamiškis trikampis gana tiksliai talpina 16 buvusių valsčių: Laukuvos, Varnių, Luokės, Užvenčio, Vaišguvos, Kelmės, Kražių, Kaltinėnų, Šilalės, Skaudvilės, Nemaškėčių, Viduklės, Raseinių, Girkalnio, Ariogalos ir Betygalos.

Nors gyventojų tankumas, atrodo, turėtų tiesiogiai parodyti teritorijos išsavinimo intensyvumą, tačiau gyventojų tankumu, didesniu arba mažesniu, nagrinėjama teritorija neišsiskyrė. Vis dėlto šioji teritorija išskirtinumą ir savotišką apgyvendinimo vaizdą leidžia susidaryti to laikotarpio gyventojų skaičius valsčiuose (2 pav. jis pavaizduotas išoriniais skrituliais). Pirmiausia į akis krenta tai, jog tuometiniai valsčiai labai skyrėsi gyventojų skaičiumi (gaila, nėra duomenų apie vadinamąjį Klaipėdos kraštą) – nagrinėjamoje teritorijoje telkėsi ketvirtadalis (šeši iš dvidešimt vieno, įskaitant Klaipėdą) didžiausią gyventojų skaičių (>10 000) turėjusių Žemaitijos valsčių. Tai – Šilalė, Varniai, Kelmė, Kražiai, Skaudvilė ir Raseiniai. Sunku vienareikšmiai pasakyti, daug tai ar mažai? Tačiau žiūrint vien į mažamiškį arealą, vaizdas gaunamas kiek kitoks: net trečdalis šio arealo valsčių (šeši iš šešiolikos) buvo didieji Žemaitijos valsčiai! Vadinasi, XX a. pradžioje šioje teritorijoje vis dėlto gyventa gausiau.

Tačiau tiek gyventojų skaičius, tiek gyventojų tankumas atspindi tik trumpo istorinio laikotarpio bū-

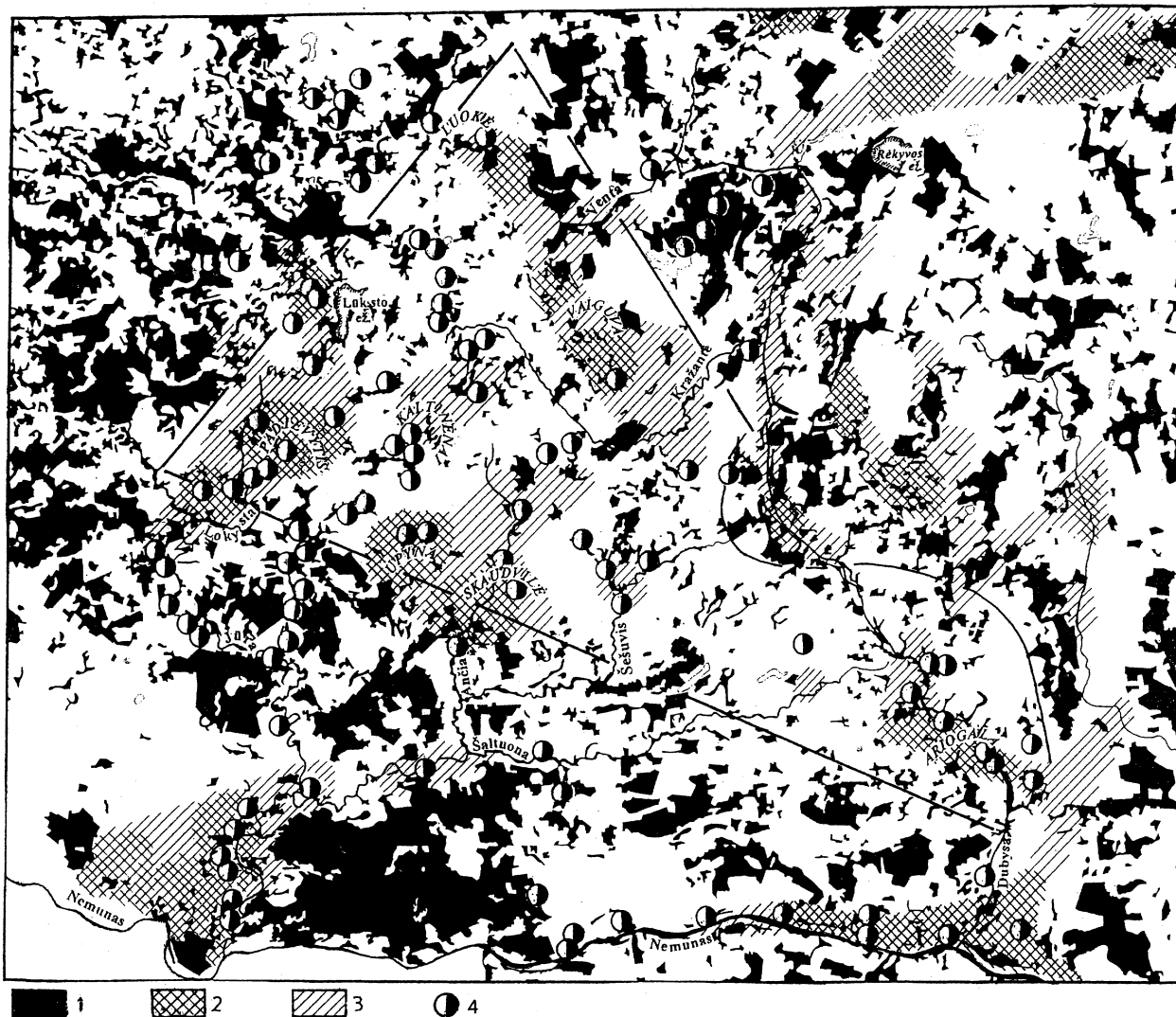

2 pav. Vakarų Lietuvos apgyvenimas XX a. pradžioje (1923 m. surašymo duomenimis): 1 – gyventojų skaičius valsčiuose, 2 – gyvenamųjų vietovių skaičius valsčiuose. Vidutinis ūkių skaičius vienoje gyvenamoje vietovėje: 3 – 4–9 ūkiai, 4 – 10–15 ūkių, 5 – 16–25 ūkiai, 6 – 26–39 ūkiai, 7 – >40 ūkių

Fig. 2. The population of Western Samogitia in the beginning of the 20th century (data of census of population in 1923): 1 – number of population in the district; 2 – number of settlements. The average number of farms in a settlement: 3 – 4–9 farms; 4 – 10–15 farms; 5 – 16–25 farms; 6 – 26–39 farms; 7 – more than 40 farms

vį, tuo tarpu kultūrinio kraštovaizdžio miškingumas yra jo istorinės raidos pasekmė, todėl nagrinėjant teritorijos išsivainimo raidą reikia kitokių, nors ir netiesiogiai, bet ilgalaikių apgyvenimo pobūdį charakterizuojančių faktų. Neabejotinai ilgesnį istorinį tarpinį atspindi ir savotiškai apgyvenimo tankumą, manytume, parodo kaimiškų gyvenamųjų vietovių skaičius valsčiuje (2 pav. jį atitinka vidinių skritulių dydis). Kaimiškos gyvenamosios vietovės – tai kaimai, vienkiamiai, dvarai, palivarkai, daugelis kurių yra labai seni, gal net patys seniausi teritoriniai bendruomeniniai junginiai; patogumo dėlei jie toliau apibendrintai vadinami kaimais. Šie socialiniai teritoriniai vienetai itin svarbūs tiriant kraštovaizdį, nes būtent juose naudojama gamtinė aplinka. Kaimų kiekis valsčiuose taip pat rodo buvusį labai skirtingą valsčių dydį, pavyzdžiui: Kelmės valsčius jungė 324, Varnių – 176, Platielių – 41, Kulių – 25 gyvenamąsias vie-

toves. Šiuo požiūriu nagrinėjamas mažai miškingas trikampis vėl šiek tiek išsiskiria. Jame telkėsi trečdalis visų didžiųjų Žemaitijos valsčių – 11 iš 31 (be Klaipėdos krašto), talpinusių daugiau nei po 100 kaimiškų gyvenamųjų vietovių. Kitaip tariant, tokie čia sudarė absoliučią daugumą – 11 iš 16. Šis faktas taip pat leidžia manyti, jog šioje teritorijoje buvo gyvenama gausiau, taigi ir kraštovaizdis galėjo būti labiau išsivainintas. Tačiau ryškiausiai ši Žemaitijos dalis nuo likusios Vakarų Lietuvos teritorijos išsiskiria kaimiškų gyvenamųjų vietovių smulkumu (valsčiaus kaimų vidutinį dydį 2 pav. parodo vidinio skritulio fonas). Smulkausias, vidutiniškai po 4–9 ūkius jungusios teritorinės bendruomenės, vyravo būtent šioje Žemaitijos dalyje, ir tai dar vienas išskirtinis šios teritorijos bruožas. Tačiau iš 2 pav. matyti, kad smulkausių teritorinių bendruomenių arealas apima didesnę negu nagrinėjamas mažamiškis trikampis terito-

3 pav. Mažamiškės teritorijos apgyvenimas I–XIII a.: 1 – dabartiniai miškai, 2 – nuolat gyvenamos vietovės, 3 – trumpesnę laiką apgyventos vietovės, 4 – piliakalniai

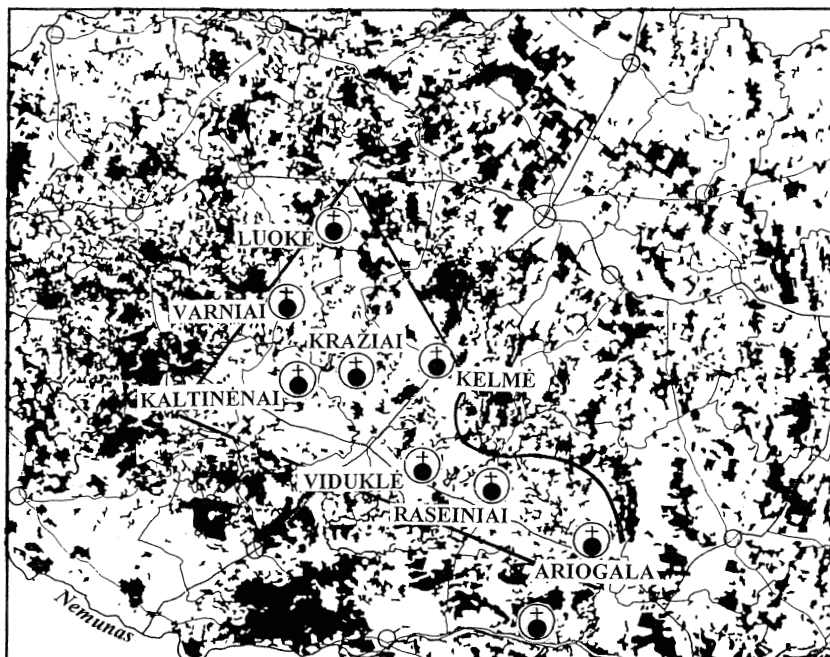
Fig. 3. Population of the area in the 1st–13th centuries: 1 – present forests, 2 – permanent settlements, 3 – temporary settlements, 4 – mounds

riją ir sutampa ne tik su Vandenskyrinio kalvynu bei Rytų Žemaičių plynaukšte, bet ir nusileidžia į Vidurio Lietuvos lygumą. Tai rodo, kad kaimo bendruomenių dydį lėmė ne tik teritorijos gamtinės sąlygos, bet ir tam tikros kultūrinės priežastys. Vėlgi belieka apgailestauti, jog tokių duomenų neturime apie Lietuvos vakarinį pakraštį – Mažąją Lietuvą.

TERITORIJOS APGYVENIMAS IKIISTORINIAIS LAIKAIS IR ANKSTYVAISIAIS VIDURAMŽIAIS

Teritorijos apgyvenimą senaisiais ikiistoriniais laikais iš dalies atspindi I–XII a. kapinynai, pagal kuriuos jau anksčiau buvo nustatyti senieji kultūrinio kraštovaizdžio arealai (Kavoliūtė, 2000). Palyginus juos ir mažai miškingąjį trikampį matyti, jog nagrinėjamoje teritorijoje I–XII a. buvo susiformavę net keli kultūrinio kraštovaizdžio židiniai, kuriuose buvo nuolat gyvenama (3 pav.). Vakarinėje trikampio dalyje driekėsi Drobūkščių (Palūksčio), Padievyčio ir Žasino (Šilalės) gyvenamasis arealas, apėmęs Žemaitijos kalvynų vakarinio ruožo pietinį galą, vadinamąjį Laukuvos kalvagūbrį. Pietiniame mažamiškio trikampio pakraštyje buvo Upynos–Skaudvilės–Stulgių apgyventas arealas, apėmęs Žemaičių aukštumos pačią pietinę briaunos dalį. Šiaurės rytiniame pakraštyje, Luokės–Užvenčio–Vaiguvos–Kelmės–Liolių ruože, nuolat gyventa bent trijose vietose – ties Maudžorais, Junkilais ir Dvarviečiais. Centrinėje nagrinėjamos teritorijos dalyje, Akmenos aukštupio dubumoje, buvo nedidelis Kaltinėnų–Pašilės apgyventas arealas, o pačiame rytiniame gale nuolat gyventa palei Dubysą, Ariogalos–Betygalos ruože.

Kitas netiesioginis apgyventų arealų liudininkas yra piliakalniai (LAA, 1975). Nors daugelis jų vis dar istorikų nedatuoti, nemažai piliakalnių, kaip pavyzdžiui, Darbutų (Betygalos apylinkės), buvo naudojami XIII–XIV a., todėl ir kitus šios teritorijos piliakalnius drįstame laikyti šio laikotarpio pabaigos apgyvenimo liudininkais. Didelė dalis piliakalnių išsidėstę senuosiuose apgyventuose arealuose, dažniausiai jų pakraščiuose, jei jų centrais laikytume kapinynus, ir nutolę nuo pastarųjų apie tris kilometrus. Kiti nusidriekę grandine tarp šitų apgyventų plotų

4 pav. Šiandieninis mažamiškis arealas ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto funduotos bažnyčios Žemaitijoje

Fig. 4. Present area of low forest coverage and the network of churches established by Vytautas the Grand Duke of Lithuania

ir tikriausiai yra buvę gynybiniai arba signaliniai, bet vienu ar kitu atveju netoli jų turėjo gyventi (budėti) žmonės. Tai, kad XIII–XIV a. karų metu gyventojai buvo pasiskleidę plačiau ir gyveno ne tik senuosiuose kultūrinuose arealuose, patvirtina ir XIII a. kryžiuočių kelių aprašymai (Kraštas..., 1988). Juose sakoma, kad, pavyzdžiui, Viduklės, Nemakščių, Kražių kraštai, kurie nesutampa su senaisiais kultūriniais centrais, tuo metu buvo visko pilni ir postovis (gyventojų plėšimas) čia buvo geras. Kartu iš šitų aprašymų matyti, kad dauguma kryžiuočių kelių vedė į senuosius kultūrinio kraštovaizdžio arealus – Šiauduvos (Padievyčio), Medininkų (Varnių), Kaltinėnų kraštus.

Išvardytieji faktai rodo, jog nuo pat mūsų eros pradžios šioje dabar mažai miškingoje Žemaitijos dalyje buvo nuolat gyvenama, o pasibaigus XIII–XIV a. karams, atrodo, netgi palyginti gausiai. Išvados teisingumą liudija kitas faktas. 1417 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas užbaigė 1413 m. pradėtą Žemaitijos krikštą, įsteigdamas parapijas ir pastatydamas 8 bažnyčias bei katedrą (Gudavičius, 1999; Šapoka, 1990). Visos jos, išskyrus bažnyčią Veliuonoje, telkiasi būtent šiame šiandieną mažai miškingame trikampyje. Tai – Varnių, Luokės, Kaltinėnų, Kražių, Kelmės, Viduklės, Raseinių ir Ariogalos bažnyčios. Kiti autoriai nurodo, kad tuo pat metu buvo funduota ir Betygalos bažnyčia (Misius, 1993). Tokia jų santalka patvirtina spėjimą ir pabrėžia buvusį

šios dabar mažamiškės teritorijos išskirtinumą ir svarbumą visos Žemaitijos atžvilgiu: apkrikštyti šios teritorijos gyventojus reišė apkrikštyti visą Žemaitiją. Vadinasi, čia neabejotinai buvo gyvenama tankiausiai. O šitoks gana taisyklingas bažnyčių išdėstymas trikampyje – tvirtos valdovo valios ir rankos atspaudas (4 pav.).

Atlikta apgyvenimo raidos apžvalga rodo, jog Žemaičių aukštumos pietryčiuose susiformavęs mažamiškis plotas yra senas Vakarų Lietuvos kultūrinis arealas, kuriame nuolat ir gana tankiai gyventa paskutiniuosius du tūkstančius metų, o jo „šaknys“ siekia akmens amžių; šiaurinėje trikampio dalyje esančios Biržulio–Lūksto apylinkės buvo vienas stambiausių Žemaitijoje akmens ir žalvario amžiaus kultūrinių centrų (Butrimas, 1996). Taigi turime reikalą su išskirtine Žemaitijos teritorija, josios šerdimi, kurioje nenutrūkstama ilgaamžė žmonių ūkinė veikla yra palikusi itin ryškių pėdsakų, o mažas šiandieninis jos miškingumas – tik vienas iš jų.

IŠVADOS

1. Žemaičių aukštumos pietrytinėje dalyje išryškėja mažo miškingumo arealas, konfigūracija primenantis trikampį. Jo miškingumas siekia vos 10–11%, kai gretimose Vakarų Žemaičių plynaukštėje jis svyruoja apie 37–40%, Vidurio kalvynų šiaurinėje dalyje – apie 30%, Rytų Žemaičių plynaukštės rytinėje pusėje – apie 25–28%, o Karšuvos lygumoje – apie 31–33%.

2. Šis mažamiškis plotas gana tiksliai apėmė 16 valsčių. Trečdalis jų (5 iš 16) XX a. pradžioje buvo didieji, daugiau kaip po 10 000 gyventojų turėję Žemaitijos valsčiai (be Klaipėdos krašto), t. y. ketvirtadalis didžiųjų Vakarų Lietuvos valsčių (5 iš 20) telkėsi nagrinėjamoje teritorijoje.

3. Nagrinėjamas plotas jungė ir trečdalį stambių, daugiau kaip po 100 kaimiškų gyvenamųjų vietovių talpinusių, Žemaitijos valsčių (10 iš 31), kurie sudarė čia absoliučią daugumą – 10 iš 16.

4. Mažamiškis trikampis išsiskiria ir kaimiškų gyvenamųjų vietovių smulkumu. Čia vyravo maži 4–9 ūkių dydžio kaimai. Tiesa, smulkiausių teritorinių bendruomenių arealas apima didesnę teritoriją ir sutampa ne tik su Vandenskyrinio kalvynu ir Rytų Žemaičių plynaukšte, bet ir nusileidžia į Vidurio Lietuvos lygumą.

5. I–XII a. kapinynų ir piliakalnių paplitimas rodo, jog nagrinėjama mažamiškė teritorija I tūkstantmetyje po Kr. buvo gana tankiai ir nuolat apgyventa.

6. 1417 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas užbaigė Žemaitijos krikštą pastatydamas aštuonias bažnyčias ir katedrą. Visos jos, išskyrus bažnyčią Veliuonoje, telkėsi šiame mažamiškiam trikampyje. Tokia jų santalka patvirtina, jog pasibaigus ka-

rams su kryžiuočiais ši teritorija Vakarų Lietuvoje buvo gyvenama tankiausiai, ir kartu pabrėžia buvusį jos išskirtinumą bei svarbą viso regiono atžvilgiu: apkrikštyti šią teritoriją reišė apkrikštyti visą Žemaitiją.

7. Istoriniai ir archeologiniai duomenys rodo, kad Žemaičių aukštumos pietrytinėje dalyje esantis mažo miškingumo arealas – išskirtinė Žemaitijos teritorija. Tai josios šerdis, kurioje nuolat ir gana tankiai gyventa paskutiniuosius du tūkstančius metų, o „šaknys“ siekia akmens amžių, todėl nenutrūkstama ilgaamžė žmonių ūkinė veikla čia yra palikusi itin ryškių pėdsakų.

Gauta 2004 02 20

Parengta 2004 03 08

Literatūra

- Gudavičius E. (2000). *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla. P. 226.
- Butrimas A., Ostrauskas T. (1996). *Pirmieji Varnių apylinkių gyventojai*. T. 4: Žemaičių praeitis.
- Kavoliūtė F. (2000). Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio ištakos. *Geografijos metraštis*. XXXIII: 20–28.
- Kraštas ir žmonės*. (1988). Vilnius: Mokslas.
- Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*. (1925). Kaunas.
- Lietuvos gyventojai. 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys*. (1925). Kaunas.
- Lietuvos miškų žemėlapis*. (1990). M 1:300 000. Valstybinis Žemėtvarkos institutas.
- Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. (1975). T. 2: Piliakalniai. Vilnius: Mintis.
- Misius K. (1993). *Lietuvos katalikų bažnyčios*. Vilnius.
- Šapoka A. (1990). *Lietuvos istorija*. Vilnius: Mokslas. P. 137.

Filomena Kavoliūtė

THE OLD CULTURAL AREAS AND THEIR TRACES IN SAMOGITIAN LANDSCAPE

S u m m a r y

A very distinctive area with a low forest coverage can be distinguished in the south-eastern part of the Samogitian upland (Fig. 1). This is a territory located between Luokė, Ariogala and Šilalė towns. The forest coverage reaches just 10–11%, while in the neighboring areas it is much higher: 38–40% in the West Samogitia plateau, 30% in the northern part of the Middle hills, 28–30% in the eastern part of East Samogitian plateau, etc.

This triangle with a low forest coverage almost corresponds to the territory of 16 valsčiai (administrative districts), which existed in the beginning of the 20th century. Though the density of population in the area wasn't exceptional, the districts themselves were bigger than in other territories. The number of population even in 6 districts (the outer rings in Fig. 2.) was higher than 10,000.

A distinctive feature of the distribution of population in the area is the number of rural settlements (inner circles in Fig. 2). This number can partly characterize the historical density of population in the absence of other data. The number of rural settlements even in 11 from 16 districts exceeds 100. This means that even one third of all such districts of Samogitia are located in the area. However, the most distinctive feature of the area is the size of rural settlements (Fig. 2 – color of the inner circle). The average size of a settlement was very small. Settlements with just 4–9 farms prevailed in the area. This area of small settlements stretches to the Middle Lithuanian plain.

The burial places of the 1st–12th centuries can characterize the distribution and number of population in the ancient times. They show that there were even several types of cultural landscape with permanent population in the area. Other indirect indicators of inhabited areas are mounds. Most of them are located in the margins of inhabited areas, and a burial place could mean the central part of such an area. The mounds usually are located

at a distance of 3 km from the burial place. Other mounds are located among such inhabited areas (Fig. 3).

All these facts show that this area of low forest coverage has been permanently inhabited since the 1st century. The number of population was relatively high after the wars in the 13th–14th centuries. The fact that Vytautas the Grand Duke of Lithuania finalized the christening of Samogitia in 1417 and built churches which all but one were located in the area (Fig. 4) adds one more argument to the first statement. This distribution confirms our supposition concerning the exceptionality and importance of the area for the whole Samogitia. Such a regular distribution of churches in the triangle may characterize the strong will and hand of the sovereign.

Historical and archeological data show that the area of low forest coverage in the southeastern part of the Samogitian upland is an exceptional territory of Samogitia. This is its heartland, which has been permanently and densely inhabited for the last two millennia, and its core reaches stone ages. The long and permanent human economic activity has left especially clear traces here.